

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

РАЗВОЈНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ ВО ЈУЖНОСЛОВЕНСКИТЕ КНИЖЕВНОСТИ ОД XIV ВЕК

Илија ВЕЛЕВ (Скопје)

Историските и развојните детерминанти на јужнословенските книжевности со источно-православна традиција во XIV век треба да ги набљудуваме во единствен комплекс, што дошол до израз во книжевно-творечката операција како одраз на социолошките, духовните и културолошките струења на времето и просторот. Новонастанатата конфронтација меѓу идеологиите на времето, во која се рефлектирале пробивните позиции на латинското влијание, предизвикала да се бараат развојни форми што ќе ги централизираат сè понагласените универзални вредности во творечкиот стандард. Пред книжевниот развоен комплекс се нашол предизвикот да се прифати актуелниот процес на проширување на идеолошкиот систем, со што се поттикнала дисперзијата на догматско-филозофскиот спектар на мислења. Во тој контекст, книжевноста не отстапувала генерално од својата ангажирана основа да се поистовети со источно-православната христијанска идеологија, која важела како централна форма за градење на општествената свест. Но, во нејзините творечко-изразни суштини проникнале нови развојни тенденции. Ангажираниот развоен набој го издигнал понагласено централизирањето меѓу византиската и јужнословенските традиции. Света Гора, Сер и Солун станале важни центри каде што се одвивале развојните концепции на теологијата, филозофијата, книжевноста, и сл. Таму се собирале најистакнатите теолози, филозофи, ретори, книжевници, естетичари и др., зашто Византија веќе го изгубила своето влијание во источните провинции. Во тоа ја гледаме и причината што во XIV век настанало непосредно доближување на јужнословенските книжевности со византиската книжевност, а набргу, по распаѓањето на Византиската империја, јужнословенските средини се нашле во позиција да станат сочувувачи на византиската култура¹.

Во самиот почеток на XIV век се поттикнала акцијата за омасовување на процесот „исправление книг“, при што почнала масовна реформа во функција на нови структурни доизградувања, прeredактирања и пре-

антологизирања на книжевните содржини во скоро сите жанровски форми. Паралелно со тоа заживеале и реформите на правописно-јазичен, стилско-изразен и идеен план. Со тоа се активирал поангажиран однос на книжевните дејци кончинот на пишувањето, преведувањето, препишувањето и преантологизирањето на книгите. Процесот „исправление книг“ заживеал во византиската книжевност, од каде што се распространил и во јужнословенските книжевности. Основниот мотив бил да се прочисти пролатинското влијание од ангажираните книжевни содржини², а тоа се покажало како погоден момент и да се ревидираат извесни отстапувања од традиционалните норми што се напластиле со препишувањата на текстовите со векови. Антагонизмот кон пролатинската црковнополитичка насока и влијание наложил градење на нови структури во литургиската пракса и во книжевните содржини што се пишувале во нејзин прилог. Промените во Византија стекнале одраз и во јужнословенските средини. Таму почнале повторно да се преведуваат книжевните жанрове врз основа на новите византиски редакции, а со цел да се постигне единство во верата. Изедначувањата на богослужбените и на богословско — проповедните текстови биле погоден момент да се отстранат идејните разногласија. Центар на оживеаната преведувачка дејност и на концентрирањето на системските начела за целосна преработка на книгите биле светогорските манастири, чиишто книжевни и скрипторски дејности влијаеле пресудно врз развојот на византиската и на повеќето словенски книжевности во XIV век. Таму се координирала преводната и препишувачката дејност и се формирале заедничките општи развојни детерминанти на книжевно-творческиот процес. Најактивен протагонист во спроведувањето на споменатиот процес „исправление книг“ бил старецот Јоан од Великата Лавра Св. Атанасиј, а веднаш до него биле и следбениците — добро подготвените негови ученици³. Оттаму се дистрибуирала целокупната развојна интроспекција во останатите јужнословенски средини, а особено нагласена улога во проширувањата и надградбите на новите развојни тенденции имал Трновскиот книжевен центар. Свој придонес истакнал е уште поголемите центри во Србија и Црна Гора и македонските центри — скопскиот и кратовско-лесновскиот. Впечатливо е што самата преводна книжевност била ангажирана во процесот на промените во идеолошките координати, при што ги определувала восприемните способности на потенцијалните поддржувачи. Мноштвото грешки во текстовите требало да се ревидираат во однос на новите византиски прототипови. Се наметнал построг и прецизно нормативен принцип на преведувачка и препишувачка постапка. Меѓутоа, развојната акција го поттикнала и сè понагласеното одбележување на автентични постапки, што ќе ги надминат традиционалните основи во книжеvnата презентација. До израз дошла надградбата на книжевните форми со нови содржински адаптации и толкувања, универзални но и карактеристични за јужнословенските препознатливости.

Творечкиот ангажман се насочувал сè повеќе кон словенските оригинални творби и кон нивна адаптација во новиот структурен и изразен творечки механизам.

За овој период е типично прередактирањето на литургиските текстови во тесен однос со промената на Студискиот типик и воведувањето на Ерусалимскиот, што во практична смисла се наложило проширување на литургискиот обред. Заради самото практично реструктурирање на богослужбата се усогласувале структурните форми на литургиските текстови според нормите на веќе актуелниот Ерусалимски типик. Промената на типичните значења и начелни промени во структурата на службите и на другите творби од составот на литургиските зборници. Адаптациите требало да се во функција на новата структура на литургиската пракса и на богослужбениот ритуал. Се наметнале временски потрајни и ритуално посвечени богослужби, при што дошло до проширување на структурата на службата со нови и посвечени делови на различни места од вечерната и утрената. Ерусалимскиот типик вовел велико славословие, сеноќно блесење, полилеи и други песни⁴. Оттогаш се среќава и примената на два вкрстени канона во службите со последователен редослед на песните. Процесот на литургиските реформи на книжевен план не се спроведувал со интензивно темпо еднакво во сите јужнословенски средини. Сè до крајот на XIV век во јужнословенските скрипториуми се препишувале литургиски текстови со стари структурни форми. Примената на правилата и нормите според Ерусалимскиот типик се покажала како сложен комплекс, чијашто реализација се изведувала постапно — особено во внатрешноста на Македонија, вон од светогорско-серскиот округ⁵. Во втората четвртина на XIV век во Трновскиот центар веќе заживеала масовна литургиска реформа, а творбите од литургискиот жанровски циклус се пишувале со нова структурна физиономија. Под влијанието од Света Гора и повеќето српски книжевници ги применувале редактираните структурни форми. Наспроти нив, во македонските скрипториуми — исклучувајќи ги Света Гора, Солун и Сер (коишто имале поширока духовна и културна импликација, а се наоѓаат на македонска територија) отстапувањето од принципите на дотогаш стандардниот Студиски типик се одвивало мошне забавено. Причините ги бараме во историскиот комплекс, во периферниот статус на завладеана територија, но и во традиционалистичкиот однос на македонските книжевници. Овој реформаторски систем бил категоризиран како општ источно-православен процес, што имал задача да воведи едноличност на богослужбените обреди.

Новите реформаторски зафати и протекот на развојните тенденции на повеќе планови стекнале одраз во целокупниот жанровски ансамбл на средновековната книжевност. Реформите ги зафатиле и текстовите вон од циклусот на библиските и литургиските содржини, а меѓу нив се појавиле нови структурни поттипови. Патерично-хагиографските содржини ги збо-

гатиле текстуалните и стилистичките рамништа со поизразен сензибилитет, панегирично — проповедните текстови стекнале поизразен интензитет во својата идеолошка платформа, теолошкиот догматизам се потврдил со делата на црковните писатели преку повторниот превод на до тогаш преведените и преку новите преводи од порано незастапените дела во словенските текстови на Василиј Велики, Исак Сирин, Јоан Златоуст, Псевдо-Дионисиј Ареопagit и др., како и на византиските писатели од тој период. Антологиските книжевни зафати преку структурирањето на зборниците се наметнале сами по себе како поавтентични книжевни појави, менувајќи го поранешниот карактер на едноставна обвивка од собрани еднородни и разнородни жанровски форми. Развојните насоки се инкорпорирале уште и во текстовите со правно-канонска содржина, во историско летописните текстови, во белетристиката, а не официјалните, одречно-неканонски текстови ја исползувале состојбата што во богословското и филозофско поимување за светот и за животната стварност живеале разни идејни тенденции, па ја наметнале својата функција со поширок спектар од влијателни сфери во самиот книжевен процес, но и во напластениот идеен систем. Настанал општ процес на реструктурирање на системот на трансмисија на книжевните жанрови, стилови и идејни тенденции.

За периодот на XIV век се специфични согледбите од проследувањето на правописно-јазичните средства во книжевните текстови. На тој план се манифестираат значајни карактеристики, што претставуваат развојни појави. Присутна е примената на трите видови писма: устав, полуустав и брзопис. Уште во првата половина на векот почнале да се нормираат првоните форми кон полууставно писмо, кон средината на векот се установило како норма, а во втората половина веќе се наметнало како доминантно. Уставното писмо не се истиснало нацело, туку тоа добило форма на потесен тип⁶. Забрзаниот процес на пишување го наметнал инцидентното употребување и на брзописното писмо. Тогаш се развило и појакото чувство за интерпункциско-синтаксичките вредности на знаците во редовите на текстот. Во преписувачката пракса почнале да се применуваат знаците: запирка, точка со запирка (со значење на прашален збор), и сл. Напоредно со нив се развила и примената на системот од надредни знаци: акут, гравис, кендема, и сл. Реформите во графијата настанале како резултат на тенденцијата словенските јазици да се доближат до грчкиот јазик и писмо, со цел да се сочува единството на верата и да се избегнат грешките⁷.

Новите развојни тенденции ја иницирале и потребата за попрецизна регламентација на правописот. Правописните реформи се прифатиле во сите јужнословенски средини, а се реализирале во различни степени во секоја средина посебно. Под влијание на иницијативните реформаторски зафати во Света Гора уште од самиот почеток на XIV век почнал да до-

минира српскиот рашки правописен систем и да го освојува теренот на македонските и на бугарските скрипторски центри. До тогаш стандардните јусови правописни системи претрпеле нови адаптации. Сепак тие не предизвикале целосна изолација на претходните стандардни норми, туку настанала своевидна симбиоза во јужнословенските правописни системи, што се прилагодувале независно од претходните мали разлики. Во тој процес надвладајувале цртите на реформиранiot рашки правопис. Тоа ја имплицира и категоријата на фактот дека, не станува збор за српска асимилација на правописните, јазичните и книжевните белези пошироко на јужнословенскиот терен. Напротив, настапил нов историски и развоен интегрален момент на меѓусебна идентификација и блиска културна духовна и просветна систематизација меѓу јужнословенските народи. На планот на правописните системи развојните тенденции го прошириле својот хоризонт на реализирање. Кон последната четвртина на XIV век во Бугарија и во Србија настанале нови развојни реформи на правописниот систем, познати како трновски и ресавски. От познатите историско-завојувачки прилики правописните упатства на патријарх Ефтимиј Трновски не предизвикале силно влијание пошироко од Трновскиот книжевен центар. Неговите правописни реформи ги среќаваме симболично во македонското ракописно наследство, а и во српското. Затоа пак, ресавскиот правописен систем доживеал огромно распространување во пошироката пракса на македонските и бугарските скрипториуми од крајот на XIV век и наваму. Современото проследување во историскиот контекст на овие развојни реформи се стремат да се оквалификуваат со посебни национални обележја. Треба да се истакне дека, станува збор за реформски зафати иницирани како општа идеја во Света Гора, а операционализирани и надградувани од определени дејци во одредени јужнословенски средини. Ресавскиот правописен систем го достигнал најприфатениот развоен степен во контекстот на целовековната тенденција за реформа на правописот, што значи од тој период. Вл. Мошин ги негира тврдењата дека, ресавскиот правопис би создаден од Константин Костенечки, а единствена авторитетна личност којашто извршила правописни реформи може да се идентификува во српскиот патријарх Ефрем⁸. Тој бил светогорски монах, родум од околината на Трново, а се подвизувал во околината на Дечани и Печ. На црковниот трон бил поставен во 1375 година.

Нашите досегашни согледби во однос на развојот на правописните системи се презентирани јасно преку констатацијата дека, промената на правописните системи во сите случаи не мора да значи и промена на јазичните редакции. Конкретно, секој безјусов текст (рашки или ресавски) не ја одразува српската јазична редакција, зашто во безјусовите македонски и бугарски текстови среќаваме типични диференцијации на говорни елементи од нивните средини. Во таа смисла треба да се афирмира емпириската податливост за постоењето на македонска и бугарска јусова и безјусо-

ва редакција. Безјусовата редакција претрпела измени во однос на јусовата само на определено фонетско ниво, во зависност од промените на некои карактеристични графеме. Тие промени немале јазично-изразен карактер, туку само ортографски, и тоа во зависност од позицијата на графемите во зборовниот систем⁹. Особено се впечатливи промените на јусовите, т.е. назалите ж и љ. Обично јусовите се заменуваа љ > е и ж > у, но во повеќе ракописи среќаваме примена и на промената ж > а, о, њ, се разбира под влијание на месните говори. Во тој случај е нужно да се потсети и на порано стандардизираниот лингвистички процес на деназализација на ж и љ, што веќе постоел како фонетски развој¹⁰. Тоа значи дека, губењето на јусовите не е само српска јазична и ортографска карактеристика, туку станува збор за општа развојна појава. Во XIV век се одразува и врската на меѓујазичните контакти во македонските, српските, бугарските и руските ракописи. Во сите нив среќаваме меѓусебни јазични примеси, чија појава ја објаснуваме како вкрстување и симбиоза на нивните писмени традиции. Во тој контекст треба да се има предвид и помасовната застапеност на народните говорни елементи во текстовите на ракописите.

Во комплексот на развојните тенденции свое место и улога имале и стилско-изразните концепти. Влијанијата од идејната сфера на источната и западната традиција синтетизирале нови стилски модификации, а се амортизирале дотогаш постатичните пренабиени изразни форми. Новите книжевни творби имплицирале поекспресивен и емфатичен стил, збогатен и засилен во ритмичко-аудитивниот строеж и поттикнат со поеластични и поелоквентни естетски категории на изразување. Се посветувало поголемо внимание на изборот на зборовите, а се нивелирала и нивната звучна приврзаност. Во центарот на творечкото внимание бил и односот кон етимологијата на зборот, преку спојување на енокоренски зборови и на етимолошки еднакви завршетоци. Се граделе нови зборообразувачки форми, преку ковање на зборови со суфиксални и префикасални строежи, но и со истакнување на сложени зборови¹¹. Ваквиот стилски потфат ја потсилува емотивната изразеност и клони кон понагласена експресивност. Во поетиката на средновековната книжевност истиот се идентификува со појмовната синтагма „плетение словес“ (плетење на зборови или китење на зборови)¹². Темелните истражувања на Малик Мулик покажаа дека, овој стилски комплекс не е нова појава во XIV век, туку тој се операционализирал како словенска акомодација на стилските принципи на античката проза (реторична) и на старозаветната хебрејска книжевност¹³. Во тој период едноставно дошло до реафирмација и надградување на стилско-изразниот концепт во творечките артикулации произнесени од Хомера („плетење на убавината со зборови“ или „плетење на словата со пофалба“) и од Аристотеловите реторичко прозни експресији. Исихастичката тенденција — книжевните текстови да прокламираат емоционална изразеност и митски експресионизам се сведуваа на амбицијата да се од-

разат духовните сүштини со „правилни зборови“, што ќе ја мотивираат доживеаната импресија. Светиот поим морал да се претстави и да се артикулира со збор што ќе поседува семантички код на изразена светост. Ваквата творечка задача го наметнала апстрактниот психологизам и изразот на мистичниот индивидуализам. Нововоспоставените естетски критериуми го мотивирале и проширувањето на спектарот на стилските фигури.

Мистиичкиот експресионизам на исихастите и рационализмот на варлаамитите биле главните протагонисти на општествената сцена при конфронтациите меѓу идеологиите на времето. Тоа е време на развиениот феудализам, импулсот на новото заживување на хуманизмот и ренесансата. Се развил слухот за идејно и духовно обновување на општеството и на односите во него. Теолошко-догматските и филозофските развојни насоки стекнале одраз и во книжевниот развој. Тие се манифестирале во тематскиот ангажман, во стилско-изразните и во идејните категории. Мистиичкиот експресионизам го развил визионерството на „Платоновниот реализам на идејата“. На тој план се регистрира и влијанието и т.н. „западен реализъм“, но истиот имал само рефлекс на предреалистички метод. Книжевните претстави се граделе преку истакнувањето на единствените вистини со нивната неповторлива конкретност. Во тие координати се поместила и методолошката стратегија на веќе дефинираниот предреализам: идентификувајќи го својот идеал со стварното сознание, книжевникот сметал дека го опишува животот реален, онаков каков што е. Наспроти тоа, рационалистичките идеи нудел е алтернативен приод на размислување. Влијателната насока била концентрирана кон збогатувањето на формалните мотивски преокупации, кон развојот на критичката метода, кон поттикнувањето на народната инспирација преку фолклорни презентации, и сл.

При нашето истражување во тие релации дојдовме до констатацијата дека, надвладајувањето на мисловните концепции на мистицизмот и спречувањето на протокот на рационалистичките тенденции го предизвикале историскиот процес на подместување и раздвојување во творечките и мисловни паралелизми меѓу источната и западната културна традиција. Оттогаш, па наваму, развојните идејни и творечки импулси ќе имаат приближно истовремен одзив во источната и во западната култура, но секогаш од едната или од другата страна ќе се набљудува како ехо на туѓо искуство¹⁴. Во современата поезика и теорија е вообичаено развојот на натамошните форми на книжевните правци да се идентификуваат исклучително според критериумите на западната книжевност. Но тоа е неприкосновена грешка што треба да се корегира. Спротивниот став ја поставува источната традиција во статичен модел. Во секое дело треба да се идентификуваат автентичните категории на идејната презентација. Анализата ќе покаже дека, тие нема да се олицетворение на западните форми.

Натаму ќе следи да се идентификува: каков бил одразот на прокламираната идејна тенденција во источната и во западната културна средина, со кои средства се манифестирала и кои биле нејзините врски со традиционалниот творчески однос. Тогаш неизбежно ќе се сфати дека, проследувањето на определена идејна тенденција во книжевноста, што има функција на развојна категорија, нема да се реализира правилно само преку барањето на истоветни форми со западната книжевност. Можат само да се идентификуваат евентуалните нејзини рефлекси во творческиот процес и да се окарактеризираат како своевидни детерминанти. Тргувајќи од таа позиција нам не ни беше тешко во книжевниот развој од XIV век да ги евидентираме типичните појави на хуманизмот и ренесансата, на класицизмот, експресионизмот, и сл. Се разбира, тие имаат типични категоријални детерминанти препознатливи во јужнословенската творечка струја со источно-православна традиција. Творечкиот концепт за поставување на човековата личност во прв план на токлувањето станал суштината во појавата на новиот хуманизъм. Со тоа се потврдува дека, хуманизмот — како мисловен и творечки концепт за еманципација на личноста, не е изум и метода на определена историска рамка. Во XIV век тој се карактеризира само како филозофски и книжевен термин¹⁵. Со хуманизмот е поврзана и ренесансата — како нов однос кон човекот, различен од религиозниот лик на средниот век. Новите творечки изблици, што го надминувале степеност на претходните традиционални искуства, Д. С. Лихачов ги определува како „пред-ренесансни појави“ во книжевноста и уметноста¹⁶. Ние имаме попрецизен однос кон ренесансните појави во јужнословенските традиции од XIV век. Самото проникнување на индивидуализмот и субјективизацијата, на експресивноста, на интересот кон историските сознанија, навраќањето кон антиката, засилувањето на интересот кон природата, покренувањето на етичките принципи и мерила, навлегувањето на народните говорни елементи во структурата на книжевниот јазик, се доволни емпириски аргументи за да се идентификува пулсот на ренесансата. Се разбира дека, овие ренесансни форми имале свој идентитет, со различна природа и поинаков рефлекс од западниот тип на ренесансна претстава. Но, во основата и на двата цивилизациски корпуса не биле сосема туѓи идејните детерминанти, туку се разликувале средствата и формите преку кои тие се маркирале и се прилагодувале на нивните воспоставени традиции. Трпеливите истражувачи ќе сретнат и смесни форми, што настанале како резултат на западното влијание преку протагонистите на рационализмот, но и преку живата комуникација со Дубровник и Венеција¹⁷.

БЕЛЕЖКИ

¹ За да се протолкува правилно историскиот комплекс на византиската книжевност воопшто, нужно е да се даде одговор на прашањето — што треба да се подразбере под феноменот византиска книжевност? Византија била полиетничка и мултикултурна империска творба, проширена со завојување на повеќе земји и народи, со огромно влијание на широк двоконтинентален географски простор. Културните вредности што се изградиле и се издигнале во неа немаат изворна еднострана компатибилност, туку претставуваат конгломерат од повеќе интензивни творечки суштини, производ на односи, врски и влијанија на неколку култури и традиции. Меѓу византиската книжевност и јужнословенските книжевности настанала взаемна партиципација.

² Римската црква успеала да го пробие богословско-идеолошкиот параван во Византија и на Балканот, а нејзиното влијание проникнало во повеќе сфери на политичкиот и духовниот живот. За тоа придонеле и познатите историски предуслови: крстоносните походи и латинското владеење во Константинопол, политичката коњуктура за време на Михаил VIII Палеолог и потпишаната Лионска унија во 1274 година, па дури и пролатинските определби на патријарсите Јосиф и Јоан, и сл. (Види: **Кочев, Н. Цв.** Проблеми на българската и балканската култура през XIII—XIV в., Старобългаристика, София, 1985, 1, 82—83).

³ **Г. Поцов.** Новооткрито сведение за преводаческата дейност на българските книжовници в Света гора през първата половина на XIV в., Български език, 1978, кн. 5, 402—410.

⁴ **Г. Поп-Атанасов.** Речник на старата македонска литература. Скопје, 1989, 280.

⁵ **Ил. Велев,** Развојот на македонската книжевност во XIV век. Докторска дисертација. Скопје, 1994, 155.

⁶ **Л. П. Жуковская.** Рекомендации для определения языка (изводов) древних славянских рукописей. — В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1973, 50.

⁷ **VI. Mošin,** O periodizacije rusko-južnoslovenskih književnih veza, Slovo, 11—12, Zagreb, 1962, 105.

⁸ **Вл. Мошин,** „Револуције“ у историји старог српског правописа. — В: **Б. Трифуновић.** Стара књижевност. Београд, 1972, 259—260

⁹ **Ил. Велев.** Кон новиот опис на словенските ракописи од библиотеката на Зографскиот манастир во Света Гора, Спектар, бр. 12, Скопје, 1988, 45—55; **Истиот.** Лесновскиот книжевен центар, Литературен збор, кн. 5—6, Скопје, 1989, 81—82; **Истиот,** Ковачевиќев лесновски пролог, Годишен зборник на Филолошкиот факултет, Скопје, 1991, 194—196; и др;

¹⁰ **Бл. Конески.** Историја на македонскиот јазик, Скопје, 1965, 23—45.

¹¹ Поопширно за стилските десигнанти во XIV век види: **Ил. Велев.** Стилските десигнанти во книжевните текстови од XIV век, Современост, кн. 1—2, Скопје, 1994, 70—73.

¹² **Д. С. Лихачов.** Предвзраждането в литературата. — В: Големият свят на руската литература, София, 1976, 321.

¹³ **М. Mulić.** Srpski izvori „pletenija sloves“, Sarajevo, 1975, 95.

¹⁴ Ил. Велев, Развојот... 469.

¹⁵ Терминот „Humanitas“ го вовеле италијанските хуманисти К. Салутати и Л. Бруни во XIV век, со којшто тие го противопоставиле своето време на Средновековието. Види: П. Бицилли, Место Ренасанса в историји култури. Софија, 1933, 19—23.

¹⁶ Д. С. Лихачов, Развитие русской литературы X—XVII веков. Ленинград 1973.

¹⁷ Ил. Велев, Развојот... 472—473.